

نقش عبادت در ایجاد آرامش در خانواده

حجت الاسلام والمسلمین عبدالکریم پاک‌نیا تبریزی*

اشاره

طمأنینه، سکینه، آسایش، امنیت و اطمینان خاطر، واژه‌هایی با مفهوم و معنای آرامش هستند. آرامش و سکینه، نعمت بزرگی است که تمامی خانواده‌ها در هر زمانی به‌ویژه امروزه به‌شدت به آن نیاز دارند؛ چراکه زمینه رشد و کمال انسان، در سایه آرامش است. بشر برای رسیدن به مقام عالی فضل و کمال، به‌شدت نیازمند آرامش و امنیت روحی و روانی است؛ چراکه ناامنی و اضطراب از توان آدمی می‌کاهد و مانع تمرکز بر اهداف انسانی می‌شود. بر همین اساس روش‌های مختلفی در فرهنگ اسلامی برای آرامش فرد مسلمان و خانواده‌اش تدارک دیده شده است که همه آنها بسترهای لازم برای آرامش در زندگی را فراهم می‌کنند.

در فرهنگ متعالی اسلام، بعد از ایمان در جایگاه عامل و ریشه اساسی آرامش، دستورهای شایسته‌ای بیان شده است. اگر انسان با ایمان کامل به خداوند آن اعمال و دستورات واجب و مستحب را در برنامه زندگی خود بگنجانند و بر اساس رهنمودهای الهی عمل کند، هیچ‌گونه نگرانی نخواهد داشت و همواره در اطمینان و آرامش کامل به سمت رشد حرکت خواهد کرد. همچنان که خدای متعال دوستان و اولیای خود را که همواره با خدای سبحان ارتباط دارند و فرامین پروردگار خود را با جان و دل و عاشقانه و عارفانه انجام می‌دهند، افرادی دل‌آرام و دور از حزن و اندوه معرفی می‌فرماید: «أَلَا إِنَّ أَوْلِيَاءَ اللَّهِ لَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ»^۱ آگاه باشید، به‌یقین دوستان خدا نه بیمی بر آنان است و نه اندوهگین می‌شوند.

* استاد سطح عالی حوزه علمیه قم و مبلغ نخبه دفتر تبلیغات اسلامی.

به یقین هر کسی که خود را در پناه خدای امنیت بخش قرار دهد، از غیر او خوف و نگرانی نخواهد داشت. کسی که با خدای چاره ساز و بنده نواز ارتباط نزدیک دارد، دیگر کسی نمی تواند او را بترساند و نگران کند.

تا خدا بنده نواز است به خلقش چه نیاز؟ می کشم ناز یکی تا به همه ناز کنم در فرهنگ قرآنی و اسلامی مصادیق و نمونه های فراوانی برای ایجاد آرامش بیان شده است؛ از جمله ذکر، دعا، نماز، روزه، حج، توبه، توکل، امید، صبر، انس با قرآن، عفت و پاکدامنی، دوستی با نیکان، دلداری دادن گرفتاران و ... برخی از این عوامل پیشگیرانه، زمینه ساز آرامش فردی هستند و برخی آرامش فردی و اجتماعی را هم زمان فراهم می آورند. در یک کلام هر عمل صالحی که برای خدا انجام می گیرد، عبادت محسوب می شود و آرامش آفرین است. در این نوشتار به بررسی نکاتی ارزشمند درباره مهم ترین عوامل آرامش روح و روان در خانواده از دیدگاه قرآن و روایات می پردازیم.

۱. شناخت آسیب های خانواده ها

پژمردگی، دلسردی، افسردگی، اضطراب، تنش و دلشوره نوعی بیماری روحی و روانی است که برخی حوادث روزگار موجب ایجاد آن می شود. در پی این بیماری روحی و روانی، اختلال در اوضاع اجتماعی و فردی میان اعضای خانواده ها و افراد دیگر بروز می کند؛ به گونه ای که تمام وجود شخص را اضطراب و افسردگی می گیرد و تمرکز فکر و اندیشه او را هم فلج می کند. اگر عضوی از خانواده آرامش نداشته باشد، همه اعضای خانواده با مشکل مواجه می شوند؛ اگر خانواده ای دچار اختلال روحی و روانی شود، به دیگر افراد جامعه نیز نگرانی و ناامیدی رخنه می کند. قائم مقام فراهانی می گوید:

در محفل خود راه مده همچو منی را افسرده دل افسرده کند انجمنی را آشفته گی های روحی و روانی موجب نابسامانی در ساختار فکر، رفتار و عواطف انسانی می شود. بهترین راه پیشگیری از چنین بیماری های خطرناک، بهره گرفتن از رهنمودهای قرآنی و اسلامی و برگشت به دامن پر مهر آفریدگار رحمان است.

۲. عبادت، درمان دل شوره

انسان گاهی در تنگنای مشکلات و سختی ها و ناراحتی ها قرار می گیرد و سینه اش از غم و غصه

چنان فشرده می‌شود که گویی قلبش می‌خواهد از جا کنده شود؛ از این‌رو با خود این شعر حافظ را زمزمه می‌کند:

سینه مالامال درد است ای دریغا مرهمی   دل ز تنهایی به جان آمد خدا را همدمی

خدای متعال برای رهایی از این‌گونه نگرانی‌ها و فشارها، بهترین راهکار را روی آوردن به عبادت و تسبیح و سجده‌های خاضعانه بیان می‌کند و خطاب به رسول اکرم صلی الله علیه و آله می‌فرماید: «وَلَقَدْ نَعْلَمُ أَنَّكَ يَضِيقُ صَدْرُكَ بِمَا يَقُولُونَ * فَسَبِّحْ بِحَمْدِ رَبِّكَ وَكُنْ مِنَ السَّاجِدِينَ»^۱ ای پیامبر صلی الله علیه و آله، ما می‌دانیم سینه‌ات از آنچه آنها می‌گویند تنگ می‌شود [و تو را سخت ناراحت و نگران می‌کنند]. برای دفع این تشویش خاطر، پروردگارت را تسبیح و حمد گو و از سجده‌کنندگان باش».

نماز آرامش بخش امام رضا علیه السلام در خراسان

شیخ صدوق روایت می‌کند در ایامی که امام رضا علیه السلام در خراسان به سر می‌برد، مدتی خشکسالی شد و باران نیامد. نگرانی و اضطراب و دل‌شوره مردم را فراگرفت. مأمون در روز جمعه‌ای از امام تقاضا کرد که برای نزول باران و رحمت الهی دعا کند؛ امام رضا علیه السلام فرمود: روز دوشنبه برای اقامه نماز استسقاء بیرون خواهیم آمد؛ زیرا جدم رسول الله صلی الله علیه و آله را به همراه امیر مؤمنان علی علیه السلام در عالم رؤیا زیارت کردم و پیامبر به من فرمود: «پسرم، تا روز دوشنبه صبر کن و سپس در آن روز به صحرا برو و از درگاه خداوند متعال طلب باران نما. خداوند باران رحمت خود را می‌فرستد و مردم به عظمت و عزت تو در پیشگاه خداوند پی می‌برند و به بزرگی مقامت واقف می‌گردند. روز دوشنبه فرارسید، مردم از خانه‌ها بیرون آمدند، امام رضا علیه السلام به صحرا رفت و مردم نیز گرد آمدند و چشم به حرکات و سکنات آن حضرت دوختند. امام دو رکعت نماز استسقاء را اقامه کردند، آن‌گاه بالای منبر رفتند و در خطبه بعد از حمد و ثنای الهی فرمودند:

اللَّهُمَّ يَا رَبَّ أَنْتَ عَظَّمْتَ حَقَّنَا أَهْلَ الْبَيْتِ فَتَوَسَّلُوا بِنَا كَمَا أَمَرْتَ وَآمَلُوا فَضْلَكَ وَرَحْمَتَكَ وَتَوَقَّعُوا إِحْسَانَكَ وَنِعْمَتَكَ فَاسْقِهِمْ سَقِيًّا نَافِعًا عَامًّا غَيْرَ رَائِثٍ وَلَا ضَائِرٍ وَلِيَكُنْ

اِئْتَدَاءَ مَطَرِهِمْ بَعْدَ انْصِرَافِهِمْ مِنْ مَشْهَدِهِمْ هَذَا إِلَى مَنَازِلِهِمْ وَمَقَارِهِمْ^۱ خدایا، ای پروردگار من، تو حق ما اهل بیت را بزرگ شمرده‌ای. این مردم به ما متوسل شده‌اند؛ همه‌چنان که خودت فرموده‌ای و به فضل و رحمت تو امیدوارند و چشم انتظار احسان و لطف تواند. اینها را از باران سودمند و فراوان و بی‌ضرر و زیان خود سیراب گردان و این باران را پس از بازگشت آنان به خانه‌هایشان نازل فرما.

یکی از حاضران در آن اجتماع می‌گوید به خدا سوگند، همان لحظه حرکت ابرها در هوا شروع شد و رعدوبرق پدید آمد. مردم با خوشحالی و آرامش وصف‌ناپذیری تلاش کردند که تا باران نیامده است، به خانه‌های خود برگردند.

حضرت علی بن موسی الرضا علیه السلام به آنان فرمود: «أَيُّهَا النَّاسُ، فَلَيْسَ هَذَا الْغَيْمُ لَكُمْ، إِنَّمَا هُوَ لِأَهْلِ بَلَدٍ كَذَا... آرام باشید، این ابر برای این منطقه نخواهد بارید، برای فلان ناحیه می‌رود. آن ابر رفت و ابر دیگری به همراه رعدوبرق آمد، مردم دوباره خواستند حرکت کنند، امام فرمود: این ابر نیز به فلان قسمت خواهد رفت. حدود ده ابر به همین ترتیب آمد و از فضای منطقه عبور کرد و هر بار امام علیه السلام فرمود: این ابر برای شما نیست. یازدهمین ابر از راه رسید که امام رضا علیه السلام فرمود: «أَيُّهَا النَّاسُ هَذِهِ سَحَابَةٌ بَعَثَهَا اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ لَكُمْ فَاشْكُرُوا اللَّهَ عَلَى تَفَضُّلِهِ عَلَيْكُمْ...: این ابر را خداوند متعال برای شما فرستاده است، در برابر فضل و کرم خداوند، شکر کرده و به سوی منازل خویش بازگردید تا شما به خانه نرسیده‌اید، باران نخواهد بارید».

آن‌گاه امام رضا علیه السلام از فراز منبر پایین آمدند و مردم نیز به خانه‌هایشان رفتند. در همین هنگام بود که باران خوبی نازل شد و تمام حوض‌ها، گودال‌ها و نهرها را پر کرد و مردم نگران، آرامش خود را باز یافتند با خوشحالی تمام می‌گفتند: کرامت‌ها و الطاف الهی بر فرزند رسول گرامی اسلام صلی الله علیه و آله و سلم مبارك باد. بعد از نزول باران و سیراب شدن زمین از برکات الهی و خوشحالی مردم، حضرت رضا علیه السلام به میان جمعیت آمدند و آنان را موعظه کردند و به شکرگزاری از نعمت‌های الهی به درگاه پروردگار منان دعوت نمودند.^۲

۱. محمد بن علی ابن بابویه (شیخ صدوق)، عیون اخبار الرضا علیه السلام، ج ۲، ص ۱۶۸.

۲. عبدالکریم پاک‌نیا، تأثیر نماز و دعا در آرامش و صفای روح، ص ۷۵. به نقل از: محمد بن علی ابن بابویه (شیخ صدوق)، عیون اخبار الرضا علیه السلام، ج ۲، ص ۱۶۵.

سحر با باد می‌گفتم حدیث آرزومندی   خطاب آمد که «واثق شو به الطاف خداوندی»
دعای صبح و آه شب، کلید گنج مقصود است   بدین راه و روش می‌رو، که با دلدار پیوندی

۳. ذکر خدا مونس خانواده‌ها

بهترین آرام‌بخش در بحران‌های روحی برای خانواده‌های مؤمن بر اساس فرهنگ و حیانی، یاد خدا و رازونیز و عبادت خدای متعال است. پروردگار عالم می‌فرماید: «الَّذِينَ آمَنُوا وَتَطْمَئِنُّ قُلُوبُهُمْ بِذِكْرِ اللَّهِ أَلَا بِذِكْرِ اللَّهِ تَطْمَئِنُّ الْقُلُوبُ»^۱ [هدایت‌شدگان] کسانی هستند که ایمان آورده و دل‌هایشان به یاد خدا آرام می‌گیرد. بدانید که تنها با یاد خدا دل‌ها آرام می‌گیرد.

هرچند نماز و دعا از مصادیق بارز عبادت هستند، عبادت تنها با ذکر زبانی و نماز و دعا نیست، بلکه آنچه مهم است، غافل نبودن و به یاد خدا بودن در تمام حالات زندگی از جمله در سختی‌ها، بحران‌ها و زمینه‌های گناه و هجوم شیطان به کشور ایمان ماست. از سوی دیگر، عبادت و غافل نبودن از خدای منان نه تنها از منظر دینی، بلکه از دیدگاه علمی نیز ابزاری مؤثر برای کاهش دلشوره، تقویت سلامت روان و افزایش کیفیت زندگی است. به یقین ارتباط مداوم با خداوند، تأثیر مستقیمی بر مغز و سیستم عصبی بنده عبادت‌کننده دارد و روح و روان شخص را جلا می‌بخشد؛ بر همین اساس هر کسی که این موضوع را تجربه کرده است، به یقین و به روشنی به این آرامش درون دست یافته است.

هرگز نمیرد آن که دلش زنده شد به عشق   ثبت است در جریده عالم دوام ما

پروردگار رحمن و رحیم به پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله می‌فرماید: «صَلِّ عَلَيْهِمْ إِنَّ صَلَاتَكَ سَكَنٌ لَهُمْ وَ اللَّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ»^۲ برای آنها دعا کن که دعای تو، مایه آرامش آنهاست و خداوند شنوا و داناست». در پرتو این دعا، رحمت الهی بر دل و جان آنها نازل می‌شود؛ آن‌گونه که آن را احساس می‌کنند. علامه طباطبائی رحمته الله در تفسیر این آیه می‌نویسد: «منظور این است که نفوس ایشان به دعای تو سکونت و آرامش می‌یابد».^۳

۱. رعد: ۲۸.

۲. توبه: ۱۰۳.

۳. سید محمدحسین طباطبائی، المیزان فی تفسیر القرآن، ج ۹، ص ۳۷۷.

عبادت‌های دیگر غیر از نماز هم برای خانواده‌ها آرام‌بخشی پیشگیرانه دارد؛ برای مثال روزه گرفتن یکی دیگر از عوامل آرامش است. روزه تقویت روح و روان آدمی است؛ چون نخوردن و نیاشامیدن در ساعتی خاص به دستور آفریدگار عالم هستی، نوعی تمرین برای کنترل شهوت‌ها و غریزه‌هاست. روزه روحیه صبر و تقوا را پرورش می‌دهد تا در مقابل ناملایمات بی‌تابی و آشفتگی نشان ندهد. حج نیز در آرامش و تقویت روح نقش عمده‌ای دارد؛ همان‌گونه که امام باقر علیه السلام فرمود: «الصَّيَامُ وَالْحَجُّ تَسْكِينُ الْقُلُوبِ»^۱ روزه و حج آرام‌بخش دل‌هاست.

بنابراین نماز و سایر عبادات با ایجاد ارتباطی عمیق‌تر با خداوند، احساس آرامش و امنیت بیشتری را برای فرد و خانواده به ارمغان می‌آورند. این ارتباط معنوی افزون بر تقویت حس امید و اعتماد به آینده، فرد نگران ناامید را مطمئن و آرام می‌کند. بلی، عبادت و به یاد خدا بودن و احساس داشتن پشتوانه‌ای قوی و بی‌همتا، برکات بسیاری دارد.

۴. پیوند عبادت و فطرت

انسانی که خصلت کمال‌خواهی و بی‌نهایت‌طلبی داشته باشد، تمام عوامل محدود را کنار می‌گذارد و فقط خداوند نامحدود و کمال مطلق را می‌شناسد. فطرت پاک انسانی به غیر از یاد و نام خدا، چیز دیگری را آرام‌بخش خود نمی‌داند. خدای متعال می‌فرماید: «وَأَقِمِ الصَّلَاةَ لِذِكْرِي»^۲ نماز را برای یاد من برپا دار؛ چرکه به یقین دل‌های مضطرب به لحاظ فطری فقط با یاد خدا آرامش می‌یابند.

باور به این امر که اگر ما خدا را یاد کنیم، او هم ما را یاد می‌کند: «فَاذْكُرُونِي أَذْكُرْكُمْ» پس مرا یاد کنید تا شما را یاد کنم؛^۳ و ما در محضر او هستیم، دل‌هایمان آرامش می‌یابد. توجه به حضور خداوند در زندگی انسان‌ها، به بشر نشاط و دل‌گرمی می‌دهد و او را در برابر ناگواری‌ها مقاوم می‌کند. حضرت سیدالشهدا علیه السلام که با آرامش خاطر تمام سختی‌ها را تحمل می‌کرد، هنگام شهادت حضرت علی‌اصغر علیه السلام این آرامش را این‌گونه ابراز نمود: «هَوَّنَ عَلَيَّ مَا نَزَلَ بِي أَنَّهُ

۱. محمد بن حسن طوسی، امالی، ص ۲۹۶، ح ۵۸۲.

۲. طه: ۱۴.

۳. بقره: ۱۵۲.

بَعَثَ إِلَهُ: ^۱ اینکه در محضر تو این امور بر من نازل می‌شود، بر من آسان شد». اساساً فلسفه عبادت، ارتباط آسان انسان ناتوان با آفریدگار قادر جهان است که هر لحظه اراده کند و خود را نیازمند پناهگاهی مطمئن و زوال‌ناپذیر ببیند، می‌تواند به این وسیله به قدرت لایزال آفریدگار هستی تکیه کند و آرامش ازدست‌رفته خود را بازیابد. اعضای خانواده نیز اگر بر اساس فرهنگ توحیدی تربیت شوند، با یاد و خدا و رازونیا به درگاه او می‌توانند در مشکلات و بحران‌ها خود را تحت نظارت خداوند ببینند و آرامش یابند.

۶. پالایش روح با نیایش

اعضای خانواده‌ای که اهل عبادت و و رازونیازند، هنگام اقامه نماز در برابر خالق می‌ایستند و با خدای خویش غم دل باز می‌گویند؛ بیان خواسته‌ها و نیازها و بازگویی رازها و طلب مغفرت سبب کاهش غم و حزن و اندوه می‌شود و انسان هنگام درددل با خدای متعال احساس راحتی و سبکی می‌کند. درحقیقت پالایش روان انجام می‌گیرد و این حالت موجب آرامش درون و کاهش آلام روحی و روانی می‌شود.

خانواده‌ها بر اثر رازونیا با خدا در ردیف اولیای الهی قرار می‌گیرند که قرآن درباره آنها می‌فرماید: «بِیَقِينٍ دُوسْتَانِ خُدا نِه بِيْمِي بِرِ اَنَانِ اسْت وَ نِه اَنْدُوْهْگِيْنِ مِي شُوْنْد». ^۲ در چنین خانواده‌هایی، حزن و افسردگی راه ندارد؛ همچنین خودکشی، دل‌مردگی و رسیدن به بن‌بست در زندگی آنان رنگ می‌بازد. بر همین اساس است که قرآن کریم خانواده‌ها را به عبادت و نماز ترغیب می‌کند و می‌فرماید: «وَأْمُرْ أَهْلَكَ بِالصَّلَاةِ وَاصْطَبِرْ عَلَيْهَا» ^۳ و خانواده‌ات را به نماز فرمان بده و خود نیز بر آن صبر نما». ^۴

پیامبر گرامی صلی الله علیه و آله هرگاه با مشکل اقتصادی مواجه می‌شد و نگرانی‌های مادی پیدا می‌کرد، اطرافیان را به نماز دعوت می‌نمود؛ چراکه دعوت دیگران به نماز، نزول برکت و رزق و روزی خداوند را به همراه می‌آورد. ^۴

۱. گروه حدیث پژوهشکده باقرالعلوم، موسوعة کلمات الامام الحسین علیه السلام، ص ۴۷۷.

۲. یونس: ۶۲.

۳. طه: ۱۳۲.

۴. سیدهاشم بحرانی، البرهان فی تفسیر القرآن، ذیل آیه.

خفتگان را چه خبر زمزمه مرغ سحر؟ حیوان را خبر از عالم انسانی نیست
شب مردان خدا روز جهان افروزست روشنان را به حقیقت شب ظلمانی نیست

۷. توبه و استغفار شرط بهره‌مندی از عبادت

قبل از ارتباط با آفریدگار هستی، لازم است موانع رازونیا برطرف گردد. اگر فردی بخواهد به همراه اعمال زشت و گناهان فراوان، به آستان حضرت قدس پناهنده شود، بی‌گمان نتیجه‌ای نخواهد داشت و عبادت و دعای او آرام‌بخش نخواهد بود؛ بنابراین خانواده‌ها برای آرامش و سکون خود باید استغفار و توبه را قبل از برنامه‌نویسی خود قرار دهند. خداوند متعال بارها به این نکته تأکید می‌کند و در سوره «هود» می‌فرماید: «وَ أَنْ اسْتَغْفِرُوا رَبَّكُمْ ثُمَّ تُوبُوا إِلَيْهِ يُمَتِّعْكُمْ مَتَاعًا حَسَنًا»^۱ از پروردگارتان طلب آمرزش کنید؛ سپس به سوی او توبه کنید تا از مواهب عالی‌ه خود شما را به‌خوبی بهره‌مند سازد».

مرا غرض ز نماز آن بود که پنهانی حدیث درد فراق تو با تو بگذارم
وگر نه این چه نمازی بود که من بی تو نشسته روی به محراب و دل به بازارم

رهنمودی آرام‌بخش از پیشوای ششم علیه السلام

این مقال را با کلامی از امام صادق علیه السلام به پایان می‌بریم. علامه مجلسی می‌نویسد شخصی به محضر امام جعفر صادق علیه السلام مشرف شد و از دلشوره و نگرانی و اضطراب به پیشوای ششم علیه السلام شکایت نمود. امام فرمود: دستت بر روی قلبت بگذار و بگو: بسم الله. بعد دستت را بر روی قلبت بکش و هفت مرتبه بگو:

«أَعُوذُ بِعِزَّةِ اللَّهِ وَ أَعُوذُ بِقُدْرَةِ اللَّهِ وَ أَعُوذُ بِرَحْمَةِ اللَّهِ وَ أَعُوذُ بِجَلَالِ اللَّهِ وَ أَعُوذُ بِعَظَمَةِ اللَّهِ وَ أَعُوذُ بِجَمْعِ اللَّهِ وَ أَعُوذُ بِرِسْوَلِ اللَّهِ وَ أَعُوذُ بِأَسْمَاءِ اللَّهِ مِنْ شَرِّ مَا أَخَذَرُ وَ مِنْ شَرِّ مَا أَخَافُ عَلَى نَفْسِي: پناه می‌برم به عزت خدا، پناه می‌برم به رحمت خدا، پناه می‌برم به جلال خدا، پناه می‌برم به بزرگی خدا، پناه می‌برم به جمع کردن خدا، پناه می‌برم به فرستاده خدا، پناه می‌برم به اسم‌های خدا از شر آنچه از آن بر خود می‌ترسم و برحذرَم». آن شخص چنین کرد و بعد گفت به لطف خدای متعال ترس و وحشت از من زدوده شد و به آرامش رسیدم.^۲

۱. هود: ۳.

۲. محمدباقر مجلسی، بحار الأنوار، ج ۹۵، ص ۱۳۸.

کتابنامه

۱. ابن بابویه (شیخ صدوق)، محمد بن علی، عیون اخبار الرضا علیه السلام، بیروت: مؤسسه اعلمی، ۱۳۹۰ ق.
۲. بحرانی، سیدهاشم، البرهان فی تفسیر القرآن، تهران: بنیاد بعثت، ۱۴۱۶ ق.
۳. پاک‌نیا، عبدالکریم، تأثیر نماز و دعا در آرامش و صفای روح، قم: فرهنگ اهل بیت علیهم السلام، ۱۴۰۱ ش.
۴. طباطبائی، سید محمدحسین، المیزان فی تفسیر القرآن، قم: اسماعیلیان، ۱۳۹۴ ق.
۵. طوسی، محمد بن حسن، امالی، قم: دارالتقافة، ۱۴۱۴ ق.
۶. گروه حدیث پژوهشکده باقرالعلوم علیه السلام، موسوعة کلمات الامام الحسین علیه السلام، قم: نشر معروف، ۱۴۱۶ ق.
۷. مجلسی، محمدباقر، بحار الانوار، بیروت: مؤسسه الوفا، ۱۴۰۳ ق.